

Környezetbiztonság – jövő nemzedékek védelme – elővigyázatosság

Bánda Gyula

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, Magyarország
Alapvető Jogok Biztosának Hivatala, Budapest, Magyarország

Beérkezett: 2021. július 12.; Elfogadva: 2021. október 5.

Összefoglalás

A biztonságpolitika és a környezetvédelem egyre fontosabbá váló közös kérdése a környezetbiztonság, a környezettel összefüggésben jelentkező veszélyhelyzetek, konfliktusok, válságok kezelése, lehetőség szerint megelőzése, hiszen azok a környezeti, társadalmi, gazdasági rendszerek stabilitását súlyosan megzavarják. Környezetbiztonságról akkor kerül szó, amikor a környezet terhelése, erőforrások felhasználása az elfogadhatónak tartott mértéket meghaladja. Erre példa, amikor ez környezeti migrációt vált ki vagy közreműködik vírusok terjedésében. Kiemelt kérdéseink egyike a jövő nemzedékek biztonságának veszélyeztetése, akiknek sorsa a mai generációk kezében van, számunkra jelent tehát kötelezettségeket. Az egyre szélesebb értelmet nyerő fenntartható fejlődés gondolata is e köré épül, erkölcsi értéket is megjelenítve egyben. A környezetvédelem és egyidejűleg a környezetbiztonság rendelkezésére álló számos eszköz, intézmény sorában – második részletesebben vizsgált kérdésként – előkelő helye van az elővigyázatosság elvének, hozzásegítve, hogy a lehető legkorábban próbáljuk kezelni a kockázatot jelentő helyzeteket, nem várva a teljes tudományos bizonyosságra azok létét illetően. Kiemelt témáink révén képet kapunk a kérdéskör komplexitásáról, sajátos összefüggéseinek rendszeréről, elhelyezve mindezt a környezetbiztonság egészében.

Kulcsszavak: környezetbiztonság, fenntartható fejlődés, jövő nemzedékek jogai, elővigyázatosság elve

Environmental security – protection of future generations – precaution

Gyula Bánda

Pázmány Péter Catholic University Faculty of Law, Budapest, Hungary
Office of the Commissioner for Fundamental Rights, Budapest, Hungary

Summary

Environmental security is unquestionably a vital element of both security and environmental policy, having a growing importance. This covers the management of conflicts, connected with environmental problems, the prevention and managing of crisis situations, which might seriously threaten the stability of environmental, social and economic systems in local, regional, national and global level. We may even assume that the effects of environmental degradation might always lead to possible conflicts, but the major delimitation is the extent. For example, one may mention environmental migration or the environmental implications of the current pandemic, due to the uncontrolled interaction between mankind and the natural environment. Environmental protection is a part of sustainable development, having ecological orientation. The most important constituents of sustainable development are inter- and intragenerational equity, both having a fundamental moral value. Environmental security is not only the enigma of the current generation but is connected to a great extent with the interests of future generations, who have no real influence on their own situation, as their destiny is in the hands of the current generation. The most suitable response should be to indicate the obligations of the current generation to protect the rights of the next ones. The Fundamental Law of Hungary is clear in this respect, placing future generations in the centre, among others in Article P). The substance of these references is clarified in the decisions of the Constitutional Court, using among others non-retrogression principle as a starting point. The latest decisions also refer to the precautionary principle as a major point of reference, which is a rational tool for both environmental security issues and for the protection of the rights of future generations. The precautionary principle means that we should control risky situations at the earliest possible stage, preceding the duty of prevention, not waiting till the full scientific certainty becomes reality. This requirement should form the basis of any activity having the chance for significant pollution, degradation, or

generating a crisis situation. According to the Constitutional Court even the state – which has a primary responsibility in this respect – must take special care for the careful assessment of risks and should take all the available measures to avoid negative consequences. The Court also underlined that the precautionary principle has a constitutional character, based upon the rights of future generations.

Keywords: environmental security, sustainable development, rights of future generations, precautionary principle

1. Környezetbiztonság

Alapozó kérdés, valójában *mit is jelent a környezetbiztonság*. A környezetbiztonság vonatkozásaival eddigé nem foglalkoztam részletesen, ezért e téren a következőkben különösen támaszkodom mások gondolataira. Tekintettel arra, hogy a környezetbiztonság talán egyképpen távolabb áll a biztonsági kérdésekkel és a környezettel foglalkozó szerzők fő vizsgálati irányaitól, talán nem szükségtelen felvázolni az alapokat, tehát mit is értünk valójában a környezetbiztonság gondolata alatt. Negyedszázaddal ezelőtt írta a szerző: „Az emberi tevékenységekből eredő, a környezetet érő káros hatásokkal kapcsolatban is felvethető egy adott környezeti összetevő biztonsága, tűrőképessége [...] E problémákat többnyire a környezetileg hatékony és biztonságos technológia, eljárás iránti követelményként vizsgálják...” (Faragó 1996: 23) Majd később ugyanő, a rövid és hosszú távú hatások együttes fontosságára utalva megjegyzi: „A környezetbiztonság kérdéseit nem lehet leszűkíteni a rövid időn belül kialakuló és lezajló eseményekre, a természetes módon keletkezett vagy az emberi tevékenységek által kiváltott környezeti katasztrófákra. [...] egy település ivóvízminőségével kapcsolatos problémák káros hatásai esetleg csak több év távlatában »diagnosztizálhatók« – mindezek egyértelműen összefüggnek az adott kisebb vagy nagyobb közösség környezetbiztonságával.” (Faragó 1996: 25) A Szerző még más példákat is felhoz érvelése alátámasztása érdekében.

Hasonlóan tágra nyitja a fogalmat egy másik szerző, abból kiindulva, hogy a *környezetbiztonság fogalmi köre természeti és emberi eredetű eseményeket és folyamatokat egyképpen átfog*: „A környezetbiztonsági tevékenység célja az előre nem látható környezeti havária/katasztrófa helyzetek kezelése és lehetőség szerinti megelőzése. [...] A környezetbiztonság fogalma úgy is megadható, mint az ember egészségét és testi épségét veszélyeztető mikro-, mezo- és makrokörnyezeti tényezők hatásának elemzésével, modellezésével és célszerű befolyásával foglalkozó multidiszciplináris tudomány és gyakorlat. (Damjanovich, 2018)” (Kiss Leizer 2019: 36).

Harmadik szerzőnk (Berzsenyi 2013: 23) is alapvetően az előző kettőhöz nagyban hasonlatos gondolatsorban mutat rá a fogalom komplexitására, illetve – ami külön figyelemre méltó – arra is felhívja a figyelmet, hogy a környezetbiztonság nemcsak a véletlenszerű, balesetszerű, havária eseményekre szűkíthető, hanem egyképpen *magában foglalja a folyamatos környezethasználatok biztonságát is*, amire talán ebben az összefüggésben kevesebben gondolnak: „A környezetbiztonság a biztonsághoz

hasonló komplex fogalom, amely elsősorban a környezet elemeinek (víz, levegő, talaj) biztonságos használatát és szennyezésektől történő védelmét, valamint a környezeti elemek elérhetőségét és gazdaságos használatát foglalja magában.”

Külföldi fórumokon is hasonlóak – tehát ugyancsak a komplex, átfogó, interdiszciplináris megközelítést jelentő – a vélemények e kérdésben: „A környezeti biztonság az a tevékenység, amely alkalmazza a jogi, ökológiai és gazdasági, tudományos és módszertani, mérnöki és műszaki, oktatási, társadalmi, pasztorális és egyéb eszközöket, amelyek célja, hogy megelőzzék a környezeti szempontból veszélyes helyzetek megtörténtét és továbbfejlődését, hogy semlegesítsék vagy felszámolják azokat a veszélyeket, amelyek a természeti környezet szennyezéséből és/vagy a természeti erőforrások kizsákmányolásából származtak vagy származnak, illetve amely eszközök védik a polgárok életét és egészségét, a természetes és jogi személyek vagyonát a környezeti szempontból veszélyes források káros hatásaival szemben.” (Morgacheva–Levashova 2021: 3) Ez olyan áttekintő fogalom, ami akár a környezetbiztonság oktatási célú bemutatásához is jó alapot ad, de alkalmas a további kutatómunkához is, hiszen megközelítése valóban sokoldalú, éppen ezért hivatkoztam teljes terjedelmében.

Olybá tűnik, hogy valójában a környezetbiztonság alapvetően nehezen különböztethető meg a környezetvédelemtől általában, annál is inkább, mert mindkettő elsősleges célja *a konfliktusok elkerülése vagy legalábbis azok következményeinek csökkentése*: „...a természeti erőforrásokban bekövetkező változások – amikor együttesen jelennek meg a szélesebb társadalmi, gazdaság és politikai helyzettel – konfliktusokat idézhetnek elő vagy erősíthetnek. E változások a nemzeti és nemzetközi biztonság tényezőivé válhatnak, attól függően, milyen a kiterjedésük és milyen sikeresen foglalkoznak velük a helyi, regionális vagy nemzeti kormányzásban.” (Kettunen–Noome 2018: 5) A környezetvédelem és az annál átfogóbb fenntartható fejlődés a természeti erőforrásokkal való észszerű gazdálkodást központi kérdésként kezeli, és az ezt zavaró tényezők kiküszöbölésére törekszik, akárcsak a környezetbiztonság. Egyre világosabb, hogy a különbség nem is a forrásokban, alapozó kérdésekben, hanem abban áll, *vajon az ebből kifejlődő következmények eléri-e a veszélyhelyzet szintjét, generálnak-e olyan konfliktusokat, amelyek meghaladják az erőforrások felhasználásával általában együtt járó ellentétek szokásos, elfogadható, élhető szintjét*.

A Nemzetközi Környezetpolitikai Intézet, Európa biztonsági kérdéseivel foglalkozva behatóan, mintegy

összesítésként és figyelmeztetésként világossá tette, hogy „[a] további környezeti károsodások, a klímaváltozás növekvő hatásaival kombináltan jelentős geopolitikai hatással bírnak, többek között azzal, hogy az országok közötti hatalmi egyensúly megváltoztatása révén instabilitáshoz és konfliktusokhoz vezetnek” (IEEP 2019). Számos kérdés mellett ebbe a körbe sorolható Európa nyersanyagkittettsége, energiatüggősége. Nem csoda, hogy számos szervezet foglalkozik a környezetbiztonság ügyével (így – a teljesség igénye nélkül – az ENVSEC mint sajátosan erre létrehozott formáció, de a UNEP, a UNDP, a UNECE, az OSCE figyelme is egyre jobban ebbe az irányba fordul).¹ Az átlagos, mindennapi konfliktushelyzeteket meghaladó következmények léte – geopolitikai kérdések, hatalmi egyensúlyok – itt még érzékelhetőbben jelenik meg, egyre jobban láttatva, miben is tér el a *környezetbiztonság* hatóköre a környezetvédelemtől általában, illetve még pontosabban, *mennyiben jelent a környezetvédelemmel belül más minőséget*.

Az eddigieket is összegezve nem lehet kétségünk arról, hogy a környezetvédelem, avagy tágabb értelemben véve az *ökológiai szempontú fenntartható fejlődés és a környezetbiztonság fogalma, noha alapvetően azonos körben mozog*, egy töről fakad és egyfelé is mutat, mégis *van közöttük különbség, nevezetesen a válság, a veszélyhelyzet, a konfliktus súlya, mélysége jelenti azt az elhatárolási ismérvet*, amikor már környezetbiztonsági kérdéssé transzformálódik a látszólag azonos probléma. A környezeti problémák ugyanis komoly kihívásokká, illetve konfliktusok forrásaivá válhatnak, még hozzá minden szinten, a lokálistól a globálisig terjedően, ezzel pedig eljutnak egy más minőségre, amikor részben gyors lépéseket igényelnek, részben biztonságpolitikai, stabilitási kockázatot is jelenthetnek. *A súlyosabb következmény, a kockázat lehetősége bármely környezetvédelmi szituációban jelen van*, legfeljebb nem manifesztálódik. Két aktuális példát is felhozhatunk ennek alátámasztására, mindkettő jelzi, miként válik a 'csupán' környezeti problémának gondolt helyzet globális biztonsági válsággá.

Az egyik példa a *környezeti migráció*, amely az általános migrációs jelenségnek sajnálatos módon egyre erősödő összetevője. (Az ENSZ migrációs szervezete már külön aloldalt tart fenn ennek bemutatására, de az EU keretén belül is születtek tanulmányok erre nézve.²) A klímaváltozás általában, illetve ezen túlmenően az extrém időjárási körülmények – szárazság, áradás, esőzések stb. – ma már tömegeket mozgatnak meg. 2006-ban a Stern-jelentés (Stern 2006) azt prognosztizálta, hogy csupán a klímaváltozás miatt 2050-re 200 millió migránssal számolhatunk. Azóta bebizonyosodott, hogy a

folyamatok jobban felgyorsultak, a tendencia csak tovább romlik, a környezeti migránsok aránya egyre nő az össz-migráción belül.³ A környezeti változások következményeként csökkennek a munkalehetőségek, csökken az élelmiszer-termelés lehetősége, csökken a rendelkezésre álló vízkészletek mennyisége vagy éppen tömegek élőhelye válik különböző okokból – ilyen a tengerek vízszintjének emelkedése – ténylegesen lakhatatlanná. Nem kétséges, hogy ennek a nemzetközi stabilitás, a biztonságpolitika tekintetében jelentős következményei vannak, és még inkább lesznek. Amint a migráció kérdésében általában, e téren is a megfelelő megoldást az érintett területeken való támogató beavatkozással, érdemi segítséggel lehetne orvosolni – a víz esetében sokszor ez egyszerűen a megfelelő vízellátás rendszerének kialakítását jelenti –, és nem a migráció passzív elfogadásával.

A másik példa a *mai pandémia*. Ismert, hogy a COVID-19 vírus állatról emberre terjedő betegség (zoonózis), mint amilyen volt a madárinfluenza, vagy korábban, jóval kisebb következményekkel járva, a kergemarhakór, de számos más – pl. szúnyogok által terjesztett – betegségre is gondolhatunk. Az nem kérdéses, hogy az ilyen járványok hatalmas biztonsági kockázatot jelentenek. Előidézőjük pedig egyre világosabban az ember környezeti hatásaiban keresendő. E hatásoknak csak kisebb része a járványok terjedési sebességének a globalizált világ következtében érzékelhető hihetetlen felgyorsulása. A nagyobb rész az ember és környezet interakcióinak folyamatosan erősödő mivolta, tehát egyszerűbb szavakkal az a tény, hogy egyre kevésbé hagyjuk magára a természeti környezetet, fel- és elszabadítva ezzel olyan, a természetben – az állatvilágban – meglévő veszélyes vírusokat, amelyek saját maguktól nem jelentenének veszélyt a környezetre. A kiterjedt erdőpusztítások az esőerdők faunáját egyre jobban a lakott területek felé szorítják, nem lévén megfelelő élőhely vagy táplálék. Vírus nélkül és összhatásukban jelentéktelen, de annál látványosabb módon ugyancsak ennek vagyunk tanúi az erdélyi medvejelentések esetén. Itt azonban kisebb élőlények – mint a denevér vagy hiúzok stb. – lakott terület felé való tömeges vándorlásáról van szó. Csak idő kérdése, mikor csúcsosodik ki mindez egy újabb pandémiában.⁴

A következőkben nem vizsgálom részletesen a környezetbiztonság fogalmi és tartalmi elemeit – bízva abban, hogy ezt majd mások megteszik jelen folyóirat hasábjain –, hanem két olyan alapkérdést emelek ki, amelyek egyaránt jellemzőek a környezetvédelemre általában, illetve a környezetbiztonság ezen belül megjelenő területére. Az egyik a környezeti tudományok fontos kiindulópontja, a jövő nemzedékek védelme, számos értelmezési

¹ L. pl.: <https://www.unep.org/ar/node/652>.

² A hivatkozott források, a hivatkozás sorrendjében: <https://environmentalmigration.iom.int/theme/environmental-degradation>, <https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/unpdcml0201202-11-1116-migration-and-global-environmental-change.pdf>, https://ec.europa.eu/environment/integration/research/newsalert/pdf/migration_in_response_to_environmental_change_51si_en.pdf.

³ Az érdeklődők további részleteket tudhatnak meg egy ENSZ honlapról: <https://environmentalmigration.iom.int/environmental-migration-1>.

⁴ Noha internetes újságcikk, de ismert tudós nyilatkozatát tartalmazza, ezért megemlíthetőnek vélem: <https://index.hu/techtud/2021/08/01/virusok-jarvany-kemenesi-gabor-elvandorlas-klimavaltozas-jarvanyok-tulnepesedes/>.

következményt indukálva. A másik a beavatkozás lehetőségeit meghatározó, azoktól eltérő, egyképpen a tágabb környezetvédelem és a szűkebb környezetbiztonság sajátosságának minősíthető elővigyázatosság. Mindkét kérdésnek meghatározó jelentősége van, és rámutatnak arra a számos bizonytalansági tényezőre, amelyekkel szembe kell néznünk.

2. A jövő nemzedékek védelme

Amikor fentebb környezetvédelemről szóltam, már utaltam az ökológiai központi – tehát értékprioritást is megjelenítő – *fenntartható fejlődésre* mint azon teljesebb, komplexebb megközelítési módra, amely 1992-ben vált hivatalosan is elfogadott fogalommal, mai gondolkodásunk meghatározó elemévé: a hivatalos forrás a Riói Nyilatkozat a Környezetről és a Fejlődésről. Ennek elvei között számunkra a harmadik a legfontosabb: „A fejlődéshez való jogot úgy kell érvényesíteni, hogy a ma élő és a jövő nemzedékek fejlődési és környezeti szükségletei egyaránt kielégítést nyerjenek.” (Riói Nyilatkozat 1992) Ha pedig ezt a fogalmat kissé leegyszerűsítve, de helytállóan értelmezzük, akkor indokolt, ha a *nemzedékek közötti és nemzedéken belüli méltányosság* fogalmát emeljük ki, amint számos szerző teszi (Barral 2012: 380). A fejlődő országok és a sérülékeny embercsoportok kiemelt védelmét – a jelen nemzedékek védelme kapcsán rájuk kiemelt figyelem jut – más témákban is ismerhetjük, a jövő nemzedékek védelmének kérdése jelenti azonban a voltaképpeni kihívást.

A környezetbiztonság összefüggésében pedig az igazi kihívás, vajon miként előzhetjük meg az egyre terjedő és súlyosodó környezeti veszély- és válsághelyzeteket, amelyek a *jövő nemzedékek életfeltételeit alapjaiban veszélyeztetik*. Mindezt pedig oly módon kellene tenni, hogy valójában számos alapkérdéssel sem vagyunk tisztában, kevés ismeretünk van a közelebbi vagy távolabbi jövő lehetséges vészhelyzeteiről, konfliktusairól. Ezen alapkérdések közül szeretnék néhányat most bemutatni és egyben lehetőségeim szerint megválaszolni.

Anélkül, hogy a fenntartható fejlődés kérdéseit most tovább boncolgatnánk – hiszen amúgy is könyvtárnyi irodalma van –, hazai aktuálitás a 2012. évben elfogadott, 2019-ben a harmadik előrehaladási jelentésén is túljutott hazai fenntartható fejlődési stratégia gondolataihoz: „Fenntarthatóságon [...] azt értjük, hogy az egyéni jó élet és a közjó biztosításának feltételeit az adott időpillanatban saját jólétét megteremtő generáció nem éli fel, nem meríti ki erőforrásait, hanem megfelelő mennyiségben és minőségben a következő generációk számára is megőrzi, bővíti azokat. [...] a most élők értékrendi, alkotmányos vagy más intézményi korlátokat állítanak önnön mozgásszabadságuk elé.” (NFFS 2012: 9)

A *jövő nemzedékek jogainak* – nem megfélemlítve a fenntartható fejlődés másik alapjáról, a generáción belüli méltányosságról, a jelen generációkról sem – értelmezése izgalmas etikai és jogi kihívás, amelyre számos szerző kü-

lönféle módokon válaszolt, a lelkes támogatástól a teljes elutasításig terjedő skálán. Edith Brown Weiss a jövő nemzedékek jogaival kapcsolatos jelen nézetek talán legtöbbet idézett szerzője írja: „...szeretnénk átmenetileg uralni a föld erőforrásait, azokat kizárólag a mi saját érdekünkben használni, anélkül, hogy alapos figyelemmel lennénk arra, mit hagyunk gyermekeinknek és utódaiknak.” (Weiss 1992: 18) Egyet kell értsünk Weiss-szel abban, hogy „[a] fogalom jogokat és kötelezettségeket jelent. Ezek között a legfontosabb, hogy a jövő nemzedékeknek vannak jogaik”. Weiss három alapvető elvet különböztet meg a generációs méltányosság körében, nevezetesen:

- az első a lehetőségek, a választás lehetőségének megőrzése – „...joguk van olyan diverzitáshoz, ami összehasonlítható azzal, amit a jelen generáció élvez.”;
- a második a körülmények minőségének megőrzése, szintén a jelenhez viszonyítottan;
- a harmadik elv az egyenlő hozzáférés, pl. az egészséges ivóvízhez való hozzáférés.

Az e témát tárgyaló számos szerző közül Gaba a jelenből indul ki és a *jelen erkölcsiségét* teszi központi kérdéssé. „A képlet nem az, hogy a jövő szól hozzánk arról, mik is az igényei [...] a jelen és jövő nemzedékek viszonyát nem az határozza meg, mit vár el tőlünk a jövő saját igényeire alapozva, hanem az, mit mondunk a jövőnek a mi saját vágyainkról, törekvéseinkről.” (Gaba 1999: 288) Gaba jelzi, hogy mennyire nehéz bármit is közvetlenül meghatározni a jövő nemzedékek szükségleteiből, érdekeiből, mennyivel hasznosabb a jelen korlátait, kötelezettségeit kiemelni. Nem vetíthetjük ki a jelen helyzetet automatikusan a jövőre.

Több megközelítés is kínálkozik. „Elvi okokból nem vagyunk képesek meghatározni, mik a jövő nemzedékek igényei. Legfeljebb több vagy kevésbé tájékozott ötleteink vannak arra nézve, mit is várhat el a jövő nemzedék. Az ésszerű választás, éppen ezért, az, ha a planetáris ökoszisztéma integráns egészének átadását tekintjük köteletségnek (ökológiai integritás). A bizonytalanság elővigyázatosságot kíván meg, és nincs jobb elővigyázatossági intézkedés, mint azt feltételezni, hogy a jövő nemzedékek olyan bőséges planetáris ökoszisztémát szeretnének kapni, mint amilyenek mi találtuk.” (Bosselmann 2017: 119) Nem csoda ezek után, hogy éppen az elővigyázatosság lesz a következő választott témánk.

Ha erkölcs és etika, akkor indokolt e vonatkozásokra is rápillantani, amihez jó alapot adnak a pápák megnyilatkozásai. Ilyen XVI. Benedek *Caritas in Veritate* c. enciklikája: „50. ...Tudatában kell lennünk azonban annak a nagyon komoly kötelezettségünknek, hogy a következő generációknak Földünket olyan állapotban kell átadnunk, hogy ők is méltó módon élhessenek, és képesek legyenek tovább művelni azt...” (Caritas in Veritate 2009) Ferenc pápa pedig már teljes enciklikát szentel a környezeti témának, egy rendszerben szemléli a jelen és jövő generációk ügyét: „36. ...nagyon súlyos egyenlőt-

lenségek néma tanúivá válhatunk, amikor egyesek jelentős haszon elérésére törekcsenek, és az emberiség többi részével, jelenlegi és jövőbeli nemzedékeivel fizettetik meg a környezetrombolás magas költségeit.” Vagy: „160. ...már nem elég azt mondani, hogy törődnünk kell a jövő nemzedékekkel. Tudatára kell ébrednünk, hogy *saját méltóságunk forog kockán.*” (Ferenc pápa 2015)

A *jövő nemzedékek védelme* az etika, a tudományos irodalom mellett szükségképpen *elérte a jog területét is*. Ennek kiváló példája, hogy *Alaptörvényünk* több ponton is hivatkozik a jövő nemzedékek érdekeire, és ezek a rendelkezések aztán meg is jelennek az Alkotmánybíróság legújabb gyakorlatában. A Nemzeti Hitvallás önmaga két bekezdésében is kiemeli a jövő nemzedékekkel való törődés fontosságát. Ezek között az első a szélesebb értelemben vett környezetvédelemmel is összefüggésbe hozható, hiszen abban a természeti és kulturális örökség egyképpen szerepel⁵. A második hivatkozás már történelmi kontextusba helyezi magát az Alaptörvényt, kifejezve a kontinuitás értékét⁶.

Az Alapvetésen belül *kiemelt helye van a P) cikk (1) bekezdésének*⁷, hiszen az Alkotmánybírósági értelmezések legtöbbször is ehhez kapcsolódik. Ez a bekezdés összefüggésbe hozható a *közös örökség* nemzetközi jogban is említett elvével – itt természetesen a nemzet közös öröksége jelenti az igazodási pontot –, a természeti és kulturális örökség már előbb is kiemelt közösségének hangsúlyozásával, illetve az erre irányuló kötelezettségek kiterjesztett rendszerével. Az Alaptörvény mindezek mellett még egy esetben nevesíti a jövő nemzedékek érdekeinek védelmét, mégpedig a nemzeti vagyonról rendelkező 38. cikkében⁸, világossá téve, hogy a *nemzeti vagyon* nemcsak a jelen, hanem a jövő nemzedékek szükségleteinek megalapozására is hivatott.

Mit is jelent valójában a *jövő nemzedékek védelme* és annak a mindennapi joggyakorlatban való megjelenése? Egyáltalában, van-e ennek kézzelfogható következménye, avagy marad a magasröptű etikai elvárások szintjén? Erre nézve az ilyen típusú alkotmányos jogokat egyedül értelmezni hivatott Alkotmánybírósághoz fordulok se-

⁵ „Vállaljuk, hogy örökségünket, egyedülálló nyelvünket, a magyar kultúrát, a magyarországi nemzetiségek nyelvét és kultúráját, a Kárpát-medence természet adta és ember alkotta értékeit ápoljuk és megővük. Felelősséget viselünk utódainkért, ezért anyagi, szellemi és természeti erőforrásaink gondos használatával védelmezzük az utánunk jövő nemzedékek életfeltételeit.”

⁶ „Alaptörvényünk jogrendünk alapja, szövetség a múlt, a jelen és a jövő magyarjai között. Élő keret, amely kifejezi a nemzet akaratát, azt a formát, amelyben élni szeretnénk.”

⁷ (1) A természeti erőforrások, különösen a termőföld, az erdők és a vízkészlet, a biológiai sokféleség, különösen a honos növény- és állatfajok, valamint a kulturális értékek a nemzet közös örökségét képezik, amelynek védelme, fenntartása és a jövő nemzedékek számára való megőrzése az állam és mindenki kötelessége.

⁸ (1) Az állam és a helyi önkormányzatok tulajdona nemzeti vagyon. A nemzeti vagyon kezelésének és védelmének célja a közérdek szolgálata, a közös szükségletek kielégítése és a természeti erőforrások megővése, valamint a jövő nemzedékek szükségleteinek figyelembevétele. A nemzeti vagyon megőrzésének, védelmének és a nemzeti vagyonnal való felelős gazdálkodásnak a követelményeit sarkalatos törvény határozza meg.

gítségért. A környezethez való jog magyarázata – inkább immár az Alaptörvény talaján történő újraértelmezéséről beszélhetünk – terén a 16/2015. (VI. 5.) AB határozat indította útjára a további gondolkodást. A határozat [92] pontja utal az Alaptörvény P) cikkére, amely leírja, valójában mit jelent a környezetvédelem mint állami és állampolgári kötelezettség és annak hármassága: 1. a védelem, 2. fenntartás, 3. jövő nemzedékek számára történő megőrzés. Nagy fontosságú, hogy az „Alaptörvény »mindenki« – így a civil társadalom és minden egyes állampolgár – kötelezettségéről is beszél”. *Ezzel indul útjára a jövő nemzedékek jogainak értelmezése.*

A 3104/2017. (V. 8.) AB határozat volt az első, amely a jövő nemzedékek kérdésére – és ehhez kapcsolódva a nemzet közös örökségének védelmére – az eddiginél is nagyobb figyelmet fordított. Ez a határozat hangsúlyozza, hogy [39] „...az általános felelősségi körön belül az államot egyfajta primátus, elsőség illeti meg, illetve kötelezi, hiszen e felelősség intézményvédelmi garanciák révén összehangolt érvényesítése, az intézményvédelem megalkotása, korrekciója és érvényesítése közvetlenül és elsődlegesen állami feladat”. Így a jogok érvényesítésének kötelezett vonatkozásai érzékelhetően kiemelésre kerülnek. Az *intézményvédelemre való utalás* pedig az Alkotmánybíróság első érdemi környezeti határozatában⁹ is megjelent, azóta is töretlenül tartja magát. Olyan intézményeket – így értelemszerűen környezetbiztonsági szabályokat, intézményeket is – kell kialakítani, ami a fentebb jelzett kiemelt felelősséget megvalósítani képesek.

A 28/2017. (X. 25.) AB határozatban az Alkotmánybíróság érvelésében utal Ferenc pápa enciklikájára [36] is, így az etikai alapokra, a biológiai sokféleség kapcsán. A határozat a megkezdett úton tovább halad az alaptörvényi értelmezésének folyamatával, kiterjesztve hatályát a P) cikkre túl a 38. cikkre is, nem feledkezve meg a Nemzeti Hitvallásról sem. *Az AB szerencsés módon tovább erősíti a jövő nemzedékek védelmének kapcsolatát a környezethez való joggal* – a [26] pontban –, majd megerősíti az ehhez köthető, immár magasabb szinten megvalósuló jogfolytonosságot [27], ami vonatkozik az egész környezetvédelmi értékrendre és szemléletre is. A [28] pont pedig egyértelműen átvezeti az egészséges környezethez való jogot a jövő nemzedékek számára való megőrzés területére. A [30] pont a korábban már megjelenő szélesebb körű kötelezett körön belül pontosítja *az állam kiemelt szerepét*, hiszen az államnak a jogalkotáson túl „arról is gondoskodnia kell, hogy a környezet védelme érdekében elfogadott konkrét magatartások megismerhetőek, egyértelműek és jogilag kikényszeríthetőek legyenek”.

A továbblépés immár a *jövő nemzedékek érdekei védelmének elvi vázlatába torkollik*: „[31] ...A P) cikk (1)

⁹ 28/1994. (V. 20.) AB határozat, pl.: III.3.c): „c) Ezért a környezethez való jog intézményes védelmének mértéke nem tetszőleges.”

bevezetése mintegy hipotetikus örökséggel ruházza fel a jövő nemzedékeket.” Ebből fakad az állam sajátos védelmi kötelezettsége [32], amelynek keretében tekintettel kell lennie „a jövő nemzedékek örökségének állapotára”. Ez a visszalépés tilalmát is felölelő objektív követelményt jelent.

A fentebb már említett jogtudós – Edith Brown Weiss – gondolatait fejleszti tovább eztán az AB határozat: „[33] Az Alaptörvény P) cikk (1) bekezdése alapján a jelen generációt három fő kötelezettség terheli: a választás lehetőségének megőrzése, a minőség megőrzése és a hozzáférés lehetőségének biztosítása.” Az elsőhöz az szükséges, hogy ne jussunk oda, „...hogya a jelenkor döntései kényszerpályára állítanak a későbbi generációkat”. A második magától értetődő, a harmadik pedig az erőforrásokról szól, ahol a felhasználás korlátja: „amíg tiszteletben tartják a jövő generációk méltányos érdekeit”. A határozat fontos üzenete ezzel összefüggésben a távlatos gondolkodásra ösztönzés: „[34] Ezen alapvető szintű elvárásoknak a jogalkotó csak akkor tud eleget tenni, ha döntéseinek meghozatala során távlatosan, kormányzati ciklusokon átívelően mérlegel.” Ez pedig valójában a környezettel kapcsolatos döntések tervszerűségét kívánja meg, kiterjesztve ezzel hatályát a környezetbiztonság területére is.

A jövő nemzedékek jogainak elméletét számos kritika éri, különösen annak parttalansága miatt, hiszen még a feltételek, körülmények, tartalom, kiterjedés sem tisztázható egyértelműen, ami nem könnyíti meg e jogok érvényesülésének útját. Ugyanakkor egyre inkább többségbe kerülnek azon nézetek, amelyek az erkölcsi felelősségből kiindulva, az emberiség egységességére, generációinak folytonosságára alapozva természetesnek tekintik, hogy a jelen nemzedékek nem vehetik el a természeti erőforrásokhoz, a megfelelő minőségű környezethez való egyenlő hozzáférés lehetőségét a jövő generációktól, pusztán azért, mert erre módjuk van. A megoldás adott: nem a jövő nemzedékek jogai érvényesítésének részleteit, közöttük a jogok tételes tartalmát kell vizsgálgatni, hanem a jelen generációk kötelezettségeit kimondva, ennek alkalmazási feltételeit kell megteremteni. Ezek között szerepelhetnek olyan intézmények¹⁰ is, amelyek a jövő nemzedékek képviseletében figyelmeztetnek kötelezettségeinkre, kevésbé kötelező erővel, mintsem konzultatív módon, a figyelemfelkeltésre koncentráva, illetve szükség esetén, kivételesen akár beavatkozási felhatalmazással is. Az intézményvédelem kötelezettsége végigkíséri az Alkotmánybíróság határozatait, és kiterjed a környezetbiztonság területére is, hiszen ott ugyancsak nagy szükség van a szabályozásra, a szervezetrendszerre, a beavatkozások lehetőségének jogi feltételeire és garanciáira.

¹⁰ A fenntartható fejlődés hazai intézményeit foglalja össze a Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács kiadványa: https://www.nfft.hu/documents/1238941/0/1905_NFFT_intrend_A4_beliv_final.pdf/bfe43a3c-b8b5-ca62-b9cf-c654af0672e?t=1614161718160 (utoljára megtekintett: 2021. szeptember 29.).

3. Elővigyázatosság

A környezetbiztonság szempontjából az elővigyázatosság nagy lehetőségeket rejt magában. „Gyökerénél az a felfogás áll, hogy a szabályozó hatóságok és kormányok olyan irányba kell lépjenek, hogy minimalizálni tudják a környezeti kockázatot, előre látva a lehetséges kárt, és ha lehet, megelőzve azt.” (Jordan–O’Riordan 2004: 32) Ugyancsak itt: „Az elővigyázatosság elvének rövid története a modern környezetpolitika két fontos jellemzőjét példázza: erős fordulat a nemzetközivé váló követelmények felé, emellett a környezeti elvek beszivárgása olyan, korábban nem környezetvédelminek tartott területekbe, mint a kereskedelem, ipar vagy energiatermelés.” (Jordan–O’Riordan 2004: 45)

Az ENSZ egy korai kezdeményezésében (World Charter for Nature) jelenik meg nemzetközi szinten az elővigyázatosság, részben a szöveg megfelelő értelmezésével, részben – korlátozott tárgykörében ugyan – közvetlen módon. A II. rész 11. cikkében a Karta elvárja a természetre vonatkozó jelentős kockázat vagy más káros hatás csökkentését, és ezen belül egyebek mellett előzetes vizsgálatokat igényel, amelyek bizonyítják, hogy a várható előnyök nagyobbak, mint az esetleges károk, és – eljutva a legfontosabb következtetésre – „ahol a lehetséges káros hatásokat nem lehet teljesen értelmezni, a tevékenység nem folytatható” (ENSZ 1982).

A Riói Nyilatkozat 15. elve immár globális és egyben generálisabb szintre emeli az elővigyázatosságot: „A környezet védelme érdekében az Államok, lehetőségeiknek megfelelően, széles körben törekedni fognak az elővigyázatosságra. Ahol súlyos vagy visszafordíthatatlan kár fenyeget, a teljes tudományos bizonyosság hiánya nem használható föl indoklásként a környezetromlást megakadályozó, a hatékonysággal járó intézkedések elhalasztására.” (Riói Nyilatkozat 1992) Az elv az Európai Unióról szóló Maastrichti Szerződésben (130r cikk (2) bek.) jelent meg – érdemi kifejtés nélkül –, és azóta is része az elsődleges jogoknak. Némi előzményt követően a BSE-ügy¹¹ – és más európai bírósági esetek – megfogalmazása lett a további értelmezések egyik kiindulási pontja: „99. Amennyiben az emberi egészséget érintő kockázat létének vagy kiterjedésének megítélése bizonytalan, az intézményeknek (a Közösség intézményei – a Szerző megjegyzése) lehetőségük van arra, hogy védelmi intézkedéseket fogadjanak el mindaddig, amíg a kockázat valószínűsége és súlyossága teljesen világossá nem válik.”

Nem kívánom az elővigyázatosság amúgy rendkívüli fontosságú elvét tovább részletesen elemezni, inkább e téren is az Alkotmánybíróság határozataira hagyatkozom. Az AB már a legelső környezetvédelmi tárgyú döntéseiben hivatkozott a megelőzés elvére, amihez képest viszont az elővigyázatosság sokkal szélesebb spektrumú és sokkal aktívabb, illetve korábban érvényesülő beavatkozást

¹¹ C-180/96. sz. ügy, Egyesült Királyság kontra Bizottság.

kíván meg. Mielőtt az érdemi kérdésekbe bocsátkoznánk, jelzem, hogy az AB nyilván minden esetben a jogalkotó kötelezettségeiről beszél, nem lévén feladata általában a környezethasználatokról nyilatkozni. Ezt a hozzáállást terjeszti bármi más alanyi körre a hazai és nemzetközi joggyakorlat és szabályozás is. Ezért tartom a következő határozatokat kiemelt jelentőségűnek, hiszen az Alkotmánybíróság immár az állam tevékenységétől, a jogalkotástól is elvárja az elv követelményeinek beteljesítését.

Érdemben elsőként szólt az elvről a 27/2017. (X. 25.) AB határozat: „[49] Az elővigyázatosság környezetjogban általánosan elfogadott elvének értelmében az államnak kell biztosítania azt, hogy a környezet állapotának romlása egy adott intézkedés következményeként ne következzen be.” A 28/2017. (X. 25.) AB ennél is tovább lépett, kiemelve: „[75] A környezet megóvása érdekében, és ekként mind az Alaptörvény P) cikk (2) bekezdése szerinti sarkalatos törvény elfogadásakor, mind pedig a Natura 2000 területekre vonatkozó részletszabályozás kialakítása során [...] a jogalkotónak az elővigyázatosság elvére is tekintettel kell lennie, melynek értelmében az államnak kell igazolnia azt, hogy a tudományos bizonytalanságra is figyelemmel, a környezet állapotának romlása egy adott intézkedés következményeként bizonyosan nem következik be.”

Az igazán nagy előrelépést a 13/2018. (IX. 4.) AB határozat jelentette, amelyik a környezethez való jog, a visszalépés tilalma, a jövő nemzedékek védelme mellett minden eddiginél erőteljesebben fordult az elővigyázatosság elve felé. A visszalépés tilalma a kezdeti AB döntésektől fogva a jogértelmezés kulcskérdése volt. A jövő nemzedékek védelmének kérdését az Alaptörvény világosan megfogalmazta, ellenben az elővigyázatosság elvét eddig csak egy évvel korábban emelte be az AB értelmezési gyakorlata.

Már a határozat elején körvonalazódik az álláspont: „[13] ...Az Alaptörvény mind a Nemzeti Hitvallás idézett rendelkezései, mind a P) cikk (1) bekezdése tekintetében tartalmában meghaladta a korábban hatályos Alkotmány rendelkezéseit... Az Alaptörvényből fakadó, a jövő nemzedékekkel szemben fennálló felelősség azt kívánja meg a jogalkotótól, hogy intézkedései várható hatását a tudományos ismeretek alapján, az elővigyázatosság és a megelőzés elvének megfelelően értékelje és mérlegelje.” Az építkezés következő állomása szerint: „[14] ...általánosságban is azt az elvárást támasztja a jogalkotással szemben, hogy a jogszabályok meghozatalakor nem csak a jelen nemzedék egyéni és közös szükségleteit kell mérlegelni, hanem figyelembe kell venni a jövő nemzedékek életfeltételeinek biztosítását is, az egyes döntések várható hatásainak mérlegelésekor pedig az elővigyázatosság és megelőzés elvének megfelelően, a tudomány mindenkori állásának alapulvételével kell eljárnia.” *A jogalkotás mellett tehát a jogalkalmazói gyakorlat is a figyelem középpontjába került.*

A következőkben pedig az elővigyázatosság kiemelt, alkotmányos szerepét láttatja az AB, egyben arra is rámutatva, mit is jelent az elv valójában: „[20] ...a jogalkotónak tekintettel kell lennie az elővigyázatosság és megelőzés elveire is, hiszen »a természet és környezet védelmének elmulasztása visszafordíthatatlan folyamatokat indíthat meg« [legutóbb: 3223/2017. (IX. 25.) AB határozat, Indokolás [27]]. [...] Az elővigyázatosság elvéből következően tehát abban az esetben, ha egy szabályozás vagy intézkedés érintheti a környezet állapotát, a jogalkotónak kell azt igazolnia, hogy a szabályozás nem jelent visszalépést és ezáltal nem okoz adott esetben akár visszafordíthatatlan károkozást, illetőleg nem teremt meg egy ilyen károkozás elvi lehetőségét sem. [...] a jogalkotó alkotmányos kötelezettsége, hogy a tudomány álláspontja szerint nagy valószínűséggel vagy bizonyosan bekövetkező kockázatokat megfelelő súllyal figyelembe vegye a döntés meghozatala során.”

Mindebből pedig komoly kötelezettségek fakadnak mindenki – noha jelen esetben kiváltképpen az állam – számára: „[21] ...az elővigyázatosság elvére is figyelemmel az államnak a szükségesség és arányosság tekintetében más alapvető jog érvényesülésével, azzal érdemben összemérve kell indokolnia az egyszer már elért környezetvédelmi szinttől való visszalépést [3114/2016. (VI. 10.) AB határozat, Indokolás [45]]”.

Az AB az erdőtörvénnyel kapcsolatos, 2020. évi határozatában e nézeteit megerősítette (14/2020. (VII. 6.) AB határozat), részben megerősítve az elővigyázatossági elv alkotmányos mivoltát, illetve az államra – de bármely más jogalkalmazóra is! – háruló kötelezettségek terjedelmét [37], közvetlen alkotmányos elvként kezelve az (Alaptörvény P) cikk (1) bekezdésére, illetőleg XXI. cikk (1) bekezdésére alapozva). A környezet állapotának tényleges romlása, és az állapotromlás kockázata itt is egyképpen vizsgálendő, sőt az utóbbi esetben még tovább is lép az Alkotmánybíróság, amikor a jogalkalmazók figyelmét felhívva pontosítja, hogy ide tartozik „az állapotromlás kockázatának felmérésére vonatkozó kötelezettség elmulasztása vagy figyelmen kívül hagyása...” is.

A fenti gondolatokat kiterjesztve a jogalkalmazókra, így a közigazgatásra, de általában minden környezethasználóra, a világos követelmény az, hogy a környezet állapotának romlása, de annak kockázata sem elfogadható akkor, ha a jelentős kockázatok létre utaló tudományos utalások – hangsúlyozottan nem a tudományos bizonytalanság fogalmát a joggyakorlat, elvárva a tudományos alapokat, de a fellépések szükségessége okán nem várva el a teljes bizonyosságot – ezek bekövetkeztét valószínűsítik. A környezetbiztonság e téren éppen azért jelenik meg kiemelt helyzetben, mert a kérdéses kockázatok az elővigyázatosság alkalmazási körét ugyanúgy elsődlegesen a komolyabb, jelentősebb veszélyhelyzetek elkerülésére vonatkoztatják, mint amelyek a környezetvédelem általános köréből kiemelik a környezetbiztonság eltérő minőségét. Kiemelt üzenet az is, hogy a bizo-

nyitás terhe arra hárul, aki valamilyen intézkedést – legyen az jogalkotás vagy beruházás – próbál elfogadtatni, ami nincs kellően körülbástyázva megnyugtató, megalapozott tudományos érvekkel. Neki kell tehát igazolni azt, hogy a kockázat nem valós. *Az elővigyázatosság és a környezetbiztonság kétségkívül szoros kapcsolatban áll, sőt a környezetbiztonság esetében ez az elv még fokozottabban alkalmazandó.*

4. Konklúziók

Kiindulási pontunk, hogy a környezetvédelem – illetve megfelelő kiterjesztéssel az ökológiai központú fenntartható fejlődés – és a környezetbiztonság alapvetően egymás nagyrészt átfedő kérdések, hiszen a környezeti állapot degradálódása, a környezet szennyezése, de akár veszélyeztetése, az erőforrások pusztulása, a klímaváltozás, a biodiverzitás csökkenése mind olyan kérdések, amelyek a biztonságot, a stabilitást veszélyeztetik és a helyitől a globális szintig válsághelyzeteket idézhetnek elő, tehát konfliktusokat okoznak, méghozzá egyre fokozódó mértékben. A környezetbiztonság eltérő minőségét éppen a veszélyhelyzetek, válsághelyzetek, krízisek jelentőségének mértéke adja, amellyel a bármilyen – akár egyedi környezethasználói – szinten értelmezhető stabilitást éri fenyegetés, tehát a kulcs a környezet terhelésének, az erőforrások felhasználásának általában elfogadhatónak tartott mértéke, illetve annak meghaladása.

A gazdasági növekedés, de akár a fenntartható fejlődés anomáliái, a környezeti válságjelenségek a jelenlegi generációnál még fokozottabban érintik a jövő nemzedékeit, lévén a jövő nemzedékek nincsenek abban a helyzetben, hogy ezen változtassanak, nem lehetnek a folyamatokra hatással. Ezért a felelősség – és ebből következően pedig a kötelezettségek, így az önkorlátozás, az erőforrásokkal való pazarlás felszámolása mind – a jelen generációt terheli. Ez mindenképpen morális felelősséget is jelent, de a jelen generációktól elvárható, hogy emellett a jogi kötelezettségek megfelelő tárházát is kialakítsák.

Az így alkalmazandó eszközök egyike az elővigyázatosság immár alkotmányosnak mondható elve, ami az előre megfontolás, a kockázatelemzés és -kezelés elvárásait emeli ki minden jogalany esetében, egészen az állam tevékenységéig, legyen az akár jogalkotás is – a tudományos bizonytalanságot olyan kockázati tényezőként kezelve, ami a már említett önkorlátozásra int. A bizonyítás terhe ebben az esetben arra hárul, aki valamilyen intézkedést tesz – ha ez az állam, akkor neki, ha más környezethasználó, akkor pedig neki kell bizonyítania, hogy a környezet állapotának romlása vagy annak akár veszélye egy adott intézkedés következményeként nem következik be. Ez alapos megfontolást, felkészülést és elemzést

kíván meg, de ezzel csökkenthető csupán a biztonságot fenyegető veszélyek lehetősége vagy legalábbis azok mértéke.

Irodalomjegyzék

- Barral, V. (2012) Sustainable Development in International Law: Nature and Operation of an Evolutive Legal Norm. *The European Journal of International Law*, Vol. 23. No. 2. pp. 377–400.
- Berzsenyi D. (2013) Környezetbiztonság. *Nemzet és Biztonság*, No. 3–4. pp.22–35.
- Bosselmann, K. (2017) *The Principle of Sustainability*. Routledge
- Caritas in Veritate (2009) XVI. Benedek pápa enciklikája az ember teljes értékű fejlődéséről a szeretetben és az igazságban. Szent István Társulat
- ENSZ (1982) ENSZ Közgyűlés 48. ülészakán, 1982. október 28-án elfogadott World Charter for Nature, A/RES/37/7
- Faragó T. (1996) A környezetbiztonság fogalmi, elvi, nemzetközi jogi keretei és programjai. Természeti és emberi eredetű környezeti veszélyek, balesetek, katasztrófák. In: *Környezetbiztonság: az ENSZ programjai és a hazai feladatok*. Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium, pp. 11–16., 23–30.
- Ferenc pápa (2015) *Laudato Si'*. Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest
- Gaba, J. M. (1999) Environmental Ethics and Our Moral Relationship to Future Generations: Future Rights and Present Virtue. *Columbia Journal of Environmental Law*, Vol. 24. No. 2. pp. 249–288.
- IEEP (2019) Linking Europe's environmental and security agendas: What next for the new European Commission? <https://ieep.eu/news/linking-europe-s-environmental-and-security-agendas-what-next-for-the-new-european-commission> [letöltve: 2021. 07. 05.]
- Jordan, A. & O'Riordan, T. (2004) The precautionary principle: a legal and policy history in: Martuzzi, M. & Tickner, J. A. (eds.): *The precautionary principle: protecting public health, the environment and the future of our children*, WHO Europe, p. 32.
- Kettunen, M., Noome, D. & Nyman, J. (2018) Reinforcing Environmental Dimensions of European Foreign and Security Policy. *Think* 2030
- Kiss Leizer G. K. (2019) A környezetbiztonság rövid története és értelmezése, *Biztonságtudományi Szemle*, Vol. I. No. 3. pp. 35–47.
- Morgacheva, N. V. & Levashova, O. V. (2021) Environmental security in the national security system, *IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science*, 677, 042115
- NFFS (2012) A fenntarthatóság felé való átmenet nemzeti koncepciója. *Nemzeti Fenntartható Fejlődési Keretstratégia (NFFS) 2012–2024*. Elfogadta és az Országgyűlés elé terjesztését javasolta a Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács 2012. május 16-i ülésén
- Riói Nyilatkozat (1992) Elfogadta Egyesült Nemzetek Környezet és Fejlődés Konferenciája, 1992. június 3–14. között Rio de Janeiro, <http://www.nyf.hu/others/html/kornyezettud/megujuulo/Fenntarthato%20fejlodes/A%20Rioi%20Nyilatkozat.htm>
- Stern, N. (2006) *Stern Review on the Economics of Climate Change*. HM Treasury, London. <https://www.lse.ac.uk/granthaminstitute/publication/the-economics-of-climate-change-the-stern-review/> [letöltve: 2021. 07. 05.]
- Weiss, E. B. (1989) *In Fairness to Future Generations: International Law, Common Patrimony, and Intergenerational Equity*, New York: Transnational Publishers, Inc.
- Weiss, E. B. (1992) *In Fairness To Future Generations and Sustainable Development*, *American University International Law Review*, Vol. 8. Issue 1. Article 2.